

JEWISH AGRARIAN SETTLEMENTS IN SOUTHERN UKRAINE: ORIGIN AND CHANGE OF TOPONYMS UNDER THE IMPACT OF STATE POLICY

Yurii Kaparulin

Kherson State University
ORCID:0000-0001-9099-5766

<https://doi.org/10.36169/2227-6068.2020.01.00008>

Abstract. *The article discusses the history of the creation of Jewish agrarian settlements in the south of Ukraine during XIX–XX centuries. For the first time, as part of a special study, attention is focused on the origin and change of place names under the influence of state policy.*

A set of data sources was involved in the study, in particular the work of historians and sociologists, oral history materials, official documents of state authorities, and so on. To process the data, historical-comparative, microhistorical and system analyses were used.

It is noted that the semantics of toponyms and their renaming depended on the policy of the government in relation to the Jewish population. In the Russian Empire, Jewish settlers in the south of modern Ukraine had the opportunity to choose the names of new settlements themselves. The Soviet period was marked by another wave of resettlement of Jews in the rural areas of southern Ukraine, which led to the emergence of new settlements and renaming of previously created ones. The policy of the Soviet government towards Jews in the countryside at the beginning of World War II, when most of them were wiped out during the Holocaust, is given a detailed description. It is shown, that in the postwar years, most former Jewish settlements retained politically and ethnically neutral names or were renamed in the spirit of the communist tradition.

It is outlined how during the period of independence of Ukraine a new wave of renaming occurred due to the policy of decommunization. This process was based on the principles defined by the Ukrainian Institute of National Memory taking into account the positions of local communities. It is stressed, that in some cases of renaming, the local history was not taken into account and the names of most of the former Jewish settlements were not restored.

Key words: *Jewish agrarian settlements, toponyms, south of Ukraine, Holocaust, renaming, decommunization*

ЄВРЕЙСЬКІ АГРАРНІ ПОСЕЛЕННЯ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ: ПОХОДЖЕННЯ ТА ЗМІНА ТОПОНІМІВ ПІД ВПЛИВОМ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ

Юрій Капарулін

Херсонський державний університет
ORCID: 0000-0001-9099-5766

Анотація. У статті розглянуто історію створення єврейських аграрних поселень на півдні України впродовж XIX – XX ст. Уперше в межах спеціального дослідження зосереджено увагу на походженні та зміні відповідних топонімічних назв під впливом державної політики.

Для проведення дослідження залучено комплекс джерел і літератури, зокрема роботи істориків та соціологів, матеріали усної історії, офіційні документи органів державної влади тощо. Для опрацювання джерел застосовано історико-порівняльний, мікроісторичний та метод системного аналізу.

Наголошено, що семантика топонімів та їх перейменування залежали від політики чинної влади стосовно єврейського населення. У Російській імперії єврейські переселенці на півдні сучасної України мали можливість самі обирати назви поселень. Радянська доба відзначилася черговою хвилею переселення євреїв до сільської місцевості півдня України, що привело до появи нових населених пунктів та перейменування раніше створених. Схарактеризовано політику радянської влади відносно євреїв сільської місцевості на початку Другої світової війни, коли більшість із них було знищено в ході Голокосту. Проілюстровано, що в повоєнні роки багато колишніх єврейських поселень зберегли політично та етнічно нейтральні назви або були перейменовані в комуністичних традиціях.

У період незалежності України відбулася нова хвиля перейменувань, зумовлена політикою декомунізації. Цей процес ґрунтувався на принципах, визначених Українським інститутом національної пам'яті з урахуванням позицій місцевих громад.

Наголошено, що в більшості випадків перейменування населених пунктів не було враховано особливості місцевої історії та не відновлено назви колишніх єврейських населених пунктів.

Ключові слова: єврейські аграрні поселення, топоніми, південь України, Голокост, перейменування, декомунізація

Постановка проблеми¹

Поява євреїв-аграріїв на Півдні України пов'язана з низкою соціально-політичних процесів, що відбувалися на теренах Російської імперії в останній чверті XVIII – на початку XIX ст. Одним із них було завоювання нових територій у ході російсько-турецьких війн. За умовами Кючук-Кайнарджійського миру 1774 року, Ясського миру 1791 року та в результаті анексії Кримського ханства у 1783 році царський уряд отримав великі території від Одеси до Азовського моря. Степи, що колись були заселені запорозькими козаками та ногайцями, стали місцем створення єврейських колоній, ініційованих російською імперською владою.

Ці південні степові зони сучасної України імперській уряд позначив як території Новоросії, що отримали у 1802 році адміністративний поділ на Херсонську, Катеринославську і Таврійську губернії. Тут з кінця XVIII ст. розпочався швидкий урбаністичний та господарський розвиток.

Так російсько-турецькі війни відкрили південь України для колонізації, що заохочувалася та спрямовувалася російським імперським урядом. Козаки втратили своє військове значення в цьому регіоні. Влада прагнула позбутися їх, уважаючи схильними до внутрішніх повстань, а також сутичок та конфліктів із сусідніми державами (Plokhii 2016: 193).

Новостворені південні губернії увійшли до так званої «смуги осілості» — території, що з 1791 року була визначена як зона проживання єврейського населення з метою запобігти проникненню євреїв у великоруські губернії та захистити російське підприємництво від єврейської конкуренції. Таким чином, ця сегрегаційна зона розтягнулася від узбережжя Балтії на півночі до північно-чорноморського узбережжя на півдні (ibid.).

Іншим чинником, що відкрив південь України для єврейської колонізації, були плани російського уряду щодо реформування життя єврейського населення наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Вони були пов'язані з вирішенням гострих соціально-економічних проблем на територіях, що увійшли до складу Російської імперії в результаті поділів Речі Посполитої (1771, 1793 та 1795 рр.), зокрема Волині та Західної Білорусі. На цих землях проживала велика частина східноєвропейських євреїв, які були сконцентровані в містах та містечках (штетлах; з їдиш — «містечко» або єврейське містечко) (Shchukin & Pavlyuk 2016: 30–31).

У 1804 р. було оприлюднено «Положення про устрій євреїв», що надавало право євреям переселятися на спеціально виділені державні землі, більша частина з яких знаходилася в межах Херсонської губернії. Ця ідея не була прийнята єврейським населенням з великим ентузіазмом, чимало людей сподівалося, що їх омине примусове виселення з місцевості, де вони займалися традиційними промислами. Утім, невдовзі воно почалося (Orlova 1993: 45).

¹ Автор статті висловлює подяку співробітникам The Jack, Joseph and Morton Mandel Center for Advanced Holocaust Studies, The United States Holocaust Memorial Museum, дослідницького центру Yahad-In Unum, а також колегам з Херсонського державного університету за доступ до матеріалів, створення умов для творчої роботи та різнобічну допомогу і підтримку під час роботи над статтею.

Довоєнну історію євреїв-аграріїв півдня України відбито в працях багатьох науковців. Одним із перших, хто поставив цілу низку проблемних питань, був Яков Хонігсман (Honigsman 1994). Дорадянську історію єврейських колоній у Російській імперії найповніше дослідили Володимир Щукін та Андрій Павлюк (Shchukin & Pavlyuk 2016). Діяльність Агро-Джойнту та репресії проти його співробітників висвітлив Михайло Міцель (Mitsel 2012). Місце єврейської людності в ширшому контексті радянської національної політики було досліджено в працях Лариси Якубової (Yakubova 2003, 2004). Володимир Орлянський (Orlyans'kij 2000) вивчив становище євреїв-аграріїв в умовах політики коренізації. Господарську та соціокультурну адаптацію єврейської аграрної спільноти півдня України розглядали Альберт Венгер та Ольга Каковкіна (Wenger & Kakovkina 2014). Вдалу спробу розкрити процес землеоблаштування єврейського населення в Українській Радянській Соціалістичній Республіці (УРСР) через діяльність Товариства із земельного облаштування єврейських трудящих (ОЗЕТ) здійснено в монографії Михайла Журби та Віктора Доценко (Zhurba & Dotsenko 2005). Фундаментальним джерелом для дослідників теми стала робота Джонатана Декель-Чена (Dekel-Chen 2005), присвячена історії євреїв-аграріїв упродовж усього міжвоєнного періоду. Проблему антисемітизму довоєнного часу та в роки Другої світової війни досліджував Григорій Костирченко (Kostyrchenko 2010). Однак досі практично не вивчено соціальну історію євреїв-аграріїв півдня України в радянський час, історію повсякдення поселень, процес їх акультурації радянською владою, економічну доцільність господарств, зв'язки з іншими закордонними організаціями, зокрема Єврейським колонізаційним товариством, Товариством ремісничої праці тощо. Опис становища, у якому опинилися євреї сільської місцевості під час Голокосту, міститься в працях Олександра Круглова, Андрія Уманського, Ігора Щупака (Kruglov, Umansky & Schupak 2016), Якова Пасіка (Пасік 2009), Михаеля Гесіна (Gesin 2003), Олександра Мельника (Melnyk 2004) тощо. У більшості цих робіт інформація щодо євреїв-аграріїв Півдня України наводиться лише спорадично. Майже відсутні спеціальні дослідження, з яких можна дізнатися про досвід тих євреїв-аграріїв, які вижили під час Голокосту, перебуваючи в евакуації, на службі в Червоній армії або були врятовані місцевим населенням. Разом з тим зазначена тема перебуває в динамічному розвитку — поступово знаходяться та залучаються нові джерела, як-от документи з Галузевого державного архіву Служби безпеки України (СБУ) чи усні свідчення, зібрані співробітниками Yahad-in Unum в Україні (Yahad-in Unum).

У запропонованій розвідці вперше розглянуто топоніми та їх зміну як віддзеркалення тяглості державної політики щодо окремої етнічної групи населення та політики пам'яті про неї. Задля цього проведено емпіричне дослідження, у ході якого зіставлено списки єврейських аграрних поселень на півдні України (сучасні Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька, Кіровоградська, Дніпропетровська області та Автономна Республіка Крим) упродовж XIX–XX ст. з сучасними даними про назви населених пунктів, розташованих на цих територіях.

Отже, метою статті є висвітлення історії єврейських топонімів на півдні України з часу виникнення в Російській імперії та еволюційні процеси, яких зазнавали географічні назви у радянську добу та період незалежності України. Задля досягнення

мети було залучено комплекс опублікованих і неопублікованих джерел та літератури, зокрема спогади колишніх і теперішніх мешканців Херсонщини, що дозволяє доповнити наші знання про історію їх повсякдення.

Від окремих колоній до національних районів

Упродовж 1807–1930-х рр. на територіях сучасних Херсонської, Миколаївської, Одеської, Запорізької, Дніпропетровської, Кіровоградської, Донецької областей та Криму було створено понад 200 єврейських аграрних поселень. Проєкт переселення євреїв на вільні землі Півдня України отримав нове дихання та більший масштаб після встановлення радянської влади. У другій половині 1920-х – на початку 1930-х рр. тут було створено Калініндорфський (Херсонська область), Новозлатопольський (Запорізька область), Сталіндорфський (Дніпропетровська область), Фрайдорфський та Ларіндорфський (Автономна Республіка Крим) єврейські національні райони.

З-поміж назв дорадянських колоній переважали похідні з іврити (Єфінгар, Великий та Малий Нагартав, Велика та Мала Сейдеменуха) або української, російської й татарської мов, що утворилися від місцевих гідронімів або топонімів (Сагайдак, Громоклей, Новожи́томир, Інгулець, Новополтавка, Романівка, Льво́ве, Новоберислав, Хлібодарівка, Рівно́піль, Новозлатополь тощо).

Починаючи з середини 1920-х рр., на території єврейських національних районів було створено ряд нових єврейських поселень, назви яких походили з іврити (наприклад, поселення Бейс Лехем, Ахдас, Ециро, Кадіма, Мішмар, Аранд тощо) та їдиш (Ойфлебунг, Ротенштадт, Ротендорф, Фрай, Штерндорф, Юдендорф, Емес, Калініндорф, Сталіндорф, Леніндорф, Бухаріндорф, Майфельд, Фрунзенфельд тощо). Мову їдиш було проголошено офіційною національною мовою радянських євреїв. Із загостренням боротьби більшовиків з сіоністським рухом, назви на івриті було змінено. Наприклад, Малу Сейдеменуху було перейменовано на Штерндорф (у 1928–1944 рр.). Хоча деякі назви на івриті збереглися до 1945 року, наприклад, Бейс Лехем у Криму.

Далі спробуємо простежити процес створення єврейських аграрних поселень, походження та зміну їхніх назв під впливом державної політики від початку ХІХ до початку ХХІ ст. на прикладі поселень, що колись входили до Калініндорфського району (території сучасних Херсонської та Миколаївської областей).

Перші єврейські аграрні поселення на Херсонщині були засновані у 1807 році. Це були поселення Бобровий Кут та Сейдеменуха. Наступні десятиліття позначилися нестабільністю реалізації та підтримки переселенської політики, однак призвели до створення нових поселень. У 1841 р. на лівому березі р. Інгулець, неподалік Сейдеменухи оселилася група євреїв-переселенців із Вітебської губернії, після чого було утворено два окремих поселення — Велика Сейдеменуха та Мала Сейдеменуха. У тому ж році на березі Дніпра було утворено колонії Льво́ве та Новоберислав (Wenger & Kakovkina 2014: 43).

Назва Сейдеменухи утворилася шляхом сполучення двох івритських слів «сде» і «менуха», що означає «тихе (спокійне) поле». Селище Бобровий Кут (Боброва, Бобров Кут) отримало назву від яру на лівому березі річки Інгулець. Ріка в цьому місці утворює кут, у якому мешкали великі популяції бобрів. Іншу версію топоніму запропонував єврейський поет та публіцист Семен Фруг, згідно з якою євреї-переселенці прибули в абсолютно безлюдний степ, «де місцями чорніли могильні кургани запорожців і рідкісні хутори поодиноких мешканців великих новоросійських рівнин» (Pasik 2009). Неподалік знаходився хутір одного з місцевих мешканців на прізвище Бобров. Він гостинно зустрів новоприбулих і впродовж кількох місяців дозволив їм користуватися своїм господарством. Саме тому вдячні колоністи вирішили назвати поселення його іменем, а слово «Кут» було додане через те, що воно знаходилося в кутовій улоговині, оточеній гірськими височинами (ibid.). Обидва пояснення є розповсюдженими у науковій та мемуарній літературі, однак можуть розглядатися як такі, що тяжіють до «народної етимології» та місцевих легенд.

Селище Львове запозичило назву Львової пустки — місця свого заснування. Колонія Новоберислав (Новий Берислав, Ново-Берислав) утворилася на казенній Бериславській ділянці, де у 1784 році було засновано м. Берислав, тому вона отримала префікс «ново» (Pasik 2009).

Понад століття мешканці єврейських поселень засвоювали та вдосконалювали навички ведення сільського господарства. Незважаючи на розповсюджену в російській дореволюційній історіографії думку про неспроможність євреїв працювати в цій сфері, на початку ХХ ст. їм вдалося досягнути значних успіхів (Shchukin & Pavlyuk 2016: 369).

За даними перепису населення Російської імперії до 1897 року, у колоніях більшу частину населення становили євреї. Наприклад, 82% (1284 чол.) мешканців Великої Сейдеменухи були євреями. Однак у багатьох випадках вони жили поруч та спілкувалися з українськими селянами, німецькими, шведськими переселенцями тощо (Pasik 2009).

Принципово новий етап у житті єврейської сільської громади Півдня України, власне, як і всіх мешканців Російської імперії, розпочався із революційних подій 1917 р. З кінця 1918 року Херсонщина стала ареною кривавих подій, серед яких були не лише фронтові зіткнення сторін періоду національно-визвольних змагань, а й активізація міжетнічної ворожнечі та звичайний розбій. Території єврейських землеробських поселень потрапили в зону бойових дій, що змусило їх стати до зброї та боронитися від погромів. З газети «Рідний край» відомо, що на початку 1919 року було створено охорону для захисту домівок поселенців (Rodnoi kraj). Зі спогадів російського літературознавця та письменника Віктора Шкловського дізнаємося, що у с. Львове був загін самооборони, завдяки чому воно перетворилося на своєрідний табір для біженців:

«Обганяємо великі вози з євреями, які відходять від білих — майбутніх погромів. Їхали євреї в землеробську колонію Львове, де вони скупчувалися в такій чисельності, що їх там вже не били... там характер особливий, львівський. Їздять, наприклад, торгувати загонами на тачанках, як Махно. І на тачанках, як

у Махно, кулемети. Навколо Львового антисемітизму менше, ніж в інших місцях» (Shklovskij 1990: 209–210).

Урешті-решт мешканці поселень підтримали радянську владу, найбільш лояльну до них на той момент.

Радянсько-американське співробітництво

У роки погромів та голоду 1921–1922 рр. мешканці єврейських поселень отримували закордонну допомогу від низки благодійних організацій — Американської адміністрації допомоги (АРА), Товариства поширення ремісничої та землеробської праці серед євреїв (ОРТ), Єврейського колонізаційного товариства (ЄКТ) тощо. Однак особливої уваги заслуговує діяльність Американського єврейського об'єднаного розподільчого комітету «Джойнт». Філантропам з Нью-Йорка вдалося досягти домовленостей із радянською владою задля реалізації амбіційного соціально-економічного експерименту з аграризації єврейського населення СРСР і створити організацію під назвою «Агро-Джойнт». За декілька років на землі півдня України планували переселити кілька сотень тисяч радянських євреїв для роботи в галузі сільського господарства. З-поміж ключових цілей, які переслідувала радянська влада, переселяючи єврейське населення, можна назвати такі: прагнення подолати кризу соціально-економічного життя містечкового єврейства, посилити вплив влади на цей прошарок населення, підвищити міжнародний авторитет радянської держави, залучити матеріальну підтримку тощо.

Таким чином, із середини 1920-х рр. розпочався новий процес масового переселення євреїв на землі Херсонщини. У результаті було значно розширено кордони старих поселень та засновано нові населені пункти. Ідеологія радянської влади та політика коренізації (у цьому випадку поширення радянської єврейської світської культури мовою їдиш) безпосередньо вплинула на процес перейменування старих поселень та найменування нових (Gitelman 1988: 88).

Доля єврейського населення СРСР обговорювалася на вищому партійному рівні і мала своїх ідеологів. Зокрема Голова Центрального виконавчого комітету СРСР, Михайло Калінін зауважив:

«Про життя і положення широких мас єврейських трудящих треба судити не за єврейськими радянськими службовцями, а за тим, що відбувається у численних містах і містечках України, Білорусі й Західних губерніях РСФРР. Усі ці обстеження підтвердили факт жахливого зубожіння широких кіл єврейського населення, 30-40% якого не має жодного заняття... Проведений нами захід із землеоблаштування трудящих євреїв зіграє також велику роль у справі зближення трудящих різних національностей і викорінення залишків проклятого спадку минулого — антисемітизму» (Kalinin & Smidovich 1927: 13–17).

Таким чином, М. Калінін, впливовий більшовик, став одним із ідеологів переселенського руху, а на його честь було названо трудові колективи ТСОЗів

(Товариство спільного обробку землі), артілі, селища і перший в СРСР єврейський національний район, створений у степах півдня України.

5 березня 1927 року постановою Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК) і Ради народних комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки (РНК УСРР) з частин Бериславського та Снігурівського районів (на той час Херсонська та Миколаївська округи Одеської губернії) було утворено перший в СРСР єврейський національний Велико-Сейдеменуський район у складі Херсонської округи з центром у с. Велика Сейдеменуха. 22 березня 1927 р. у Великій Сейдеменусі відбулося відкриття першого з'їзду рад єврейського національного району. Цей день став офіційним днем заснування району. Це була знакова подія, що визначила нову політику радянської влади щодо єврейського населення і значення півдня України в її реалізації. Тоді з офіційними та неофіційними візитами районний центр відвідало декілька тисяч гостей з Москви, Харкова, Києва та інших міст. Газета «Правда» випустила дві публікації з новиною про «Єдину у світі єврейську адміністративно-територіальну одиницю» (Pasik 2009).

На першому з'їзді рад району було запропоновано перейменувати районний центр на честь М. Калініна як одного з прихильників єврейської автономії. Цю пропозицію було підтримано Херсонським окружним виконавчим комітетом, а потім Президією ВУЦВК. 20 серпня 1927 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову про перейменування районного центру селища Велика Сейдеменуха Херсонської округи на Калініндорф («село Калініна» з їдиш) і Велико-Сейдеменуського району на Калініндорфський (там само).

У 1927 р. до Калініндорфського району входило шість єврейських (Калініндорфська, Боброво-Кутська, Емесовська, Фрайлебенська, Львовська, Шолом-Алейхемська) та одна українська (Хрестово-Воздвиженська) сільрада. Усього в 44 населених пунктах району проживало 11 779 осіб, з них 9928 осіб у 36 єврейських населених пунктах. Офіційною мовою Калініндорфського району й усіх радянських установ у ньому був їдиш, окрім української сільради, що користувалася в єврейському районі правами національної меншини. На початку 1930-х рр. до Калініндорфського району було приєднано ділянки на заході від р. Інгулець, після чого було створено ще три єврейські сільради — Молотовську, Постишевську та Ерштмайську, що знаходилися на територіях сучасної Миколаївської області (ibid.).

Багато селищ району отримали назви на честь радянських діячів, лідерів закордонних організацій, що допомагали переселенцям, або відіменні топонімічні назви на їдиш у радянському стилі (Калініндорф, Сталіндорф, Леніндорф тощо). Таким чином, радянське керівництво намагалось зобразити більшовицьких лідерів покровителями переселенців та їх інтеграції до нового соціуму. Разом з Великою Сейдеменухою на деякий час зникла назва Мала Сейдеменуха, яку було перейменовано на Штерндорф («Селище-зірка» мовою їдиш). З-поміж інших назв селищ на їдиш були Ройтфельд, Юдендорф, Фрайлебен, Ратендорф, Найвельт, Майдорф, Фрайланд, Емес тощо. Селище Розена було названо на честь американського агронома російського походження Йосифа Розена, який був

директором корпорації «Агро-Джойнт» упродовж 1924–1938 рр. (Elektronnaya evrejskaya enciklopediya 1994).

Селища та ділянки Калініндорфського району мали порядкові номери (закріплені за ділянками землі, виділеними для створення поселень), що часто використовувалися як самоназви. У спогадах місцевих жителів не-євреїв, зібраних співробітниками дослідницького центру Yahad-in Unum, часто фігурують саме номерні назви: «Тут жили євреї з 20-го [до війни Найфельда, сьогодні Високе]... Під час війни тут розстріляли євреїв з 17-го [до війни Вінчевський, сьогодні Львівські отруби] (Yahad-in Unum).

У 1935 р. відбулося ще одне укрупнення Калініндорфського району за рахунок приєднання Новогредневської сільради, а в 1936 р. — сіл Краснолюбецьк, Заповіт і Новополтавка Мар'яновської сільради Снігурівського району (сучасна Миколаївська область). Приблизно з цього часу радянська влада розпочала спрямовану інтернаціоналізацію району. Чисельність населення Калініндорфського району (1937 р. район увійшов до новоствореної Миколаївської області) на 1939 р. становила 19 480 осіб, серед яких було 7717 євреїв, 8691 українців, 1535 росіян і 1047 німців (Pasik 2009).

5 березня 1939 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про ліквідацію та перетворення штучно створених національних районів і сільрад України». Ідею існування таких районів було визнано злочинною, а чимало їх мешканців було засуджено як «ворогів народу» в ході Великого терору. Це стосувалося всіх національних районів на теренах Радянської України — німецьких, єврейських, болгарських, польських, грецьких, російських та молдавських. Таким чином, до початку Другої світової війни радянська влада радикально змінила засади національної політики (Yakubova 2004).

Калініндорфський район втратив не тільки статус національного, але й частину територій. 1 липня 1939 р. з його структури було вилучено Куйбишевську, Молотовську та Ерштмайську сільради із значною часткою єврейського населення, які увійшли до Снігурівського району. Цей крок радянської влади був показовим і засвідчив відмову від розвитку ідеї єврейської автономії в степах півдня України. До сьогодні назву Калініндорф зберегла лише залізнична станція на межі Херсонської та Миколаївської областей.

Ще один центр єврейського переселення на теренах Херсонщини знаходився на території Скадовського району. У 1924 р. було засновано селище Леніндорф (з їдиш — «Село Леніна»). Навколо нього розташувалися ще чотири поселення з центром у Леніндорфській сільраді. Історія життя євреїв у цьому районі залишається маловідомою, тому слід продовжувати пошук інформації та її уточнення. Наприклад, у колекції Shoah Foundation Visual Archive збереглися спогади колишнього мешканця району Григорія Фрідмана про життя у Вайндорфі:

«Я народився на Херсонщині. Там був маленький Ізраїль, між іншим, — Леніндорф. Там були єврейські колонії. Там я народився і жив до 1940 року... Там була єврейська сільрада, єврейська десятирічка, єврейська печатка сільради... Ми були колгоспниками. Мати була дояркою, а батько конюхом. У

нас був гектар городу, дві корови і 15 вівцематок... Ми кожні три місяці різали свиню. Курей було не злічити. Ми жили в степу... Всього було п'ять селищ. Центральним був Леніндорф. Наше селище називалося Вайндорф. Також були Найдорф і селища №2 та №6. Такі були найменування... Мій батько був «індивідуаліст» [мав одноосібне господарство]. У батька були коні, і коли розкуркулювали, все забрали. Замість того, щоб заслати до Сибіру, йому запропонували переселитися. Організація Джойнт допомогла побудувати спеціально для євреїв 5 селищ. У нас була одна вулиця та 40 стандартних будинків, і там мешкало приблизно 35-36 родин євреїв і приблизно 3-4 родини українців. Це у нашому Вайндорфі, а в центральному Леніндорфі дві вулиці було. Селища було збудовано у 1925 році» (Fridman 2019).

Таким чином, нам відомо про п'ять єврейських поселень у Скадовському районі: Леніндорф (сьогодні Карабулат), Вайндорф (Труд), Найдорф (Новосілки), №2 (Промінь) та №6 (Біленьке).

З початком Другої світової війни мешканці єврейських поселень почали отримувати тривожні звістки про антисемітську політику нацистів у Німеччині та окупованих країнах Європи. Доля мешканців району під час ескалації німецько-радянських відносин склалася по-різному. Багатьох було мобілізовано до лав Червоної армії, частині вдалося евакуюватися на східні території СРСР. Однак значна кількість єврейського та неєврейського населення залишилася у своїх домівках. Більшість єврейського населення Калініндорфського району, близько 4 500 осіб, було знищено під час Голокосту впродовж осені 1941 року. Та сама доля спіткала євреїв-аграріїв Леніндорфської сільради Скадовського району, де нацисти розстріляли близько 750 осіб (Kruglov, Umansky & Schupak 2016: 499–507).

Замовчування та приховування єврейської історії в повоєнний період

Після звільнення територій Херсонщини у березні 1944 р. розпочався поступовий процес повернення фронтовиків та евакуйованих євреїв. Частина з них зуміли адаптуватися до нових обставин, однак чимало людей залишило свої селища в пошуках іншого місця для життя (Kararulin 2018: 193–196).

30 березня 1944 р. за Наказом Президії Верховної Ради СРСР було створено Херсонську область. Невдовзі після цього розпочався процес перейменування колишніх єврейських селищ та колгоспів. Причинами цього було як формування нових адміністративних кордонів, так й ідеологічний вплив радянської влади. Пізня сталінська доба позначилася піднесенням побутового та державного антисемітизму, що не могло не вплинути на рішення змінити більшість колишніх єврейських назв (Magocsi & Petrovsky-Shtern 2016: 86).

15 серпня 1944 р. Калініндорфський район було перейменовано на Калінінський. Майже всі населені пункти, що мали назви на їдиш та ївриті було перейменовано. Винятком стало с. Штерндорф, якому повернули історичну назву Мала Сейдеменуха. Імовірно, головною метою місцевого керівництва було позбутися старої назви селища, яка асоціювалася з колишнім національним районом.

Ураховуючи, що в регіоні до війни мешкали етнічні німці, перейменування могло бути спрямоване і на заміну всіх назв, суголосних німецькій мові.

Те саме відбулося в Скадовському районі. Центральне єврейське поселення Леніндорф було перейменоване на Ленінське. Чотири сусідні єврейські селища також отримали нові назви. Після війни, на відміну від Калініндорфського району, у Леніндорфі та навколишніх селах євреїв майже не лишилося.

У перші повоєнні роки, члени Єврейського антифашистського комітету (діяв до 1948 року), намагалися відстоювати ідею єврейської автономії в Криму. Однак їх спроби налагодити діалог із владою не отримали відповіді. Більшість членів комітету зрештою було репресовано. Радянська влада залишила євреям невдалий проект — Єврейську автономну область на Далекому Сході Радянської Росії з центром в Біробіджані, куди у 1947 році зголосилися відправитися чимало євреїв з Херсонщини та Миколаївщини (Records of the Jewish Anti-Fascist Committee 1947).

Під впливом політичних чинників упродовж другої половини ХХ ст. історія євреїв в СРСР замовчувалась. Навіть саме слово «єврей» було практично виключено із радянського дискурсу та замінено на поняття «безрідний космополіт». Відповідно, історія радянських євреїв опинилася під фактичною забороною. Показовим прикладом у нашому випадку є багатотомна праця «Історія міст і сіл УРСР», у змісті якої автори свідомо фальсифікували, приховували та інсценували національну історію України. Зокрема у статті про с. Калінінське (Калінінське) міститься лише побіжна згадка про заснування Великої Сейдеменухи євреями-переселенцями у 1807 році. Відсутні будь-які дані про попередній національний статус селища як одного з головних центрів єврейського переселення у 1920–1930-ті рр. (Трон'ко 1982: 295). У 1958 р. Калінінський район було ліквідовано, а його території увійшли до складу Великоолександрівського та Бериславського районів Херсонської області.

Декомунізація в Україні та процес повернення історичних назв

Зі здобуттям незалежності в Україні розпочався новий етап у вивченні національної історії, зумовлений виходом з-під впливу радянського нарративу. Цей процес розтягнувся на десятиліття і продовжується сьогодні. Події Революції Гідності надали потужний поштовх для переосмислення нашого минулого, що стало каталізатором процесу декомунізації в Україні. У 2016 році Верховна Рада України прийняла низку постанов про перейменування окремих населених пунктів та районів. Цей процес викликав резонансну суспільну дискусію, пов'язану із визначенням моделей перейменування. Унаслідок реалізації цієї політики деякі населені пункти повернули історичні назви, отримали нові або ж їх назви залишилися незмінними.

Підготовлені комісією Інституту національної пам'яті (УІНП) пропозиції офіційно базувалися на доцільності відродження назв зниклих населених пунктів, історія яких була тісно пов'язана з тими, що підлягають перейменуванню; підкреслення в назві населених пунктів унікальності місцевої топоніміки (балки, річки, ліси тощо); урахування географічних, економічних та етнічних особливостей населених пунктів; ушанування історичних подій та постатей, безпосередньо

пов'язаних з цими населеними пунктами. УІНП опрацював понад півтори тисячі письмових звернень і запитів стосовно перейменування одиниць адміністративно-територіального устрою. У більшості випадків, коли пропозиції УІНП та органів місцевої влади не збігалися, Комітет надавав перевагу пропозиціям місцевої влади як виразникам волі громад (Dekomunizatsiia nazv 2019).

Наприклад, селище міського типу Калинінське Херсонської області отримало нову назву — Калинівське, а не історичну — Велика Сейдеменуха, яка, на мою думку, повністю б відповідала політиці УІНП. Цей випадок демонструє, що частину «репресованих» у сталінські часи топонімів так і не було «реабілітовано» під час декомунізації (Номануик 2017: 36–37). Більше того, перейменування селища Калинінське на Калинівське тяжіє не до засад декомунізації, а скоріше до традиції збереження нейтральних назв. Причини цього можуть бути різними. Деякі з них криються в культурі пам'яті або самоідентифікації місцевих громад. Можливо, місцева громада Калинівського не вважала доречним повернення єврейської назви селищу, у якому сьогодні не залишилося єврейського населення. У будь-якому разі – це наочна демонстрація проблем декомунізації, що безпосередньо пов'язані з політикою та культурою пам'яті, які дослідникам ще доведеться вивчати в найближчому майбутньому.

Постановою «Про перейменування окремих населених пунктів та районів Автономної Республіки Крим та міста Севастополя» Верховна Рада України де-юре здійснила перейменування і в Криму. Більшість перейменованих населених пунктів отримали кримськотатарські назви, однак серед іншого є і декілька єврейських топонімів. Селу Чапаєве Восходненської сільської ради Курманського (до перейменування Красногвардійського) району повернуто назву Нейшпроцунг, а селу Правда Первомайського району — Дер-Емес. Постанова має набрати чинності з моменту повернення тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя під загальну юрисдикцію України. Ці кроки можна розглядати як спробу переосмислити історію Криму, кримськотатарського та інших народів в історії України. Іншим проявом уваги до місцевої історії є прийняття Верховною Радою постанови про визнання депортації 1944 року актом геноциду проти кримських татар з боку радянської влади. Очевидно, що саме після анексії Криму військами Російської Федерації у 2014 році в Україні посилюється інтерес до становища кримських татар та їх історії. На цю тему стали більше говорити дослідники, представники ЗМІ, представники громадськості та політики.

Висновки

Історія єврейських аграрних поселень на півдні України довгі роки залишалася маловідомою. Лише після розпаду СРСР дослідники почали вивчати різні аспекти цієї теми. У більшості праць, увагу авторів зосереджено на загальному явищі єврейського переселенського руху на півдні України впродовж XIX–XX ст., соціально-економічних відносинах, ролі держави в різні періоди їх історії тощо. Однак чимало питань з історії поселень висвітлено недостатньо, або не розкрито зовсім. З-поміж них, повсякденне життя в поселеннях у радянську добу та акультурація їх мешканців, історія Голокосту

та остаточний занепад населених пунктів на початку Другої світової війни, радянська післявоєнна політика відносно колишніх переселенців та єврейських топонімів, політика пам'яті в сучасній Україні та місце цієї історії в національному наративі.

У даній розвідці уперше запропоновано розглянути процеси виникнення та еволюції єврейських топонімів у контексті державної політики впродовж усього періоду їх історії. Як видно із проведеного дослідження, владна політика прямо впливала на появу, чисельність та назви поселень. На початку XIX ст. за ініціативи влади було засновано перші колонії. У функції топонімів мешканці використовували назви похідні з івриту, а також етнічно нейтральні імена. Після встановлення радянської влади, упродовж 1920–1930-х рр., було здійснено спробу відродити переселенський рух на півдні України. Навколо старих колоній було засновано десятки нових поселень. В умовах політики коренізації багато з них отримували назви з мови їдиш, що її було проголошено офіційною мовою радянського єврейства. Старі назви на івриті в більшості випадків підлягали перейменуванню. Однак наприкінці 1930-х рр. відбулися докорінні зміни засад національної політики. Єврейські, як й інші національні райони, мали бути денаціоналізовані, що призвело до чергової зміни топонімів. Цей процес завершився після Другої світової війни, коли єврейські назви було змінено на етнічно нейтральний комуністичний лад.

Черговий етап перейменувань пов'язаний із нещодавніми подіями Революції Гідності та наступним процесом декомунізації. З-поміж основних завдань передбачалося реалізувати ідею повернення історичних назв населеним пунктам та районам. Цей символічний акт надав можливість повернути із радянського забуття особливості місцевої історії багатьох областей України. Проте більшість колишніх єврейських поселень, перейменованих у попередні історичні періоди, так і не отримали своїх історичних назв. Їх зберегли лише ті, які від моменту заснування мали етнічно нейтральне походження. Винятком є повернення назв кільком колишнім єврейським поселенням у Криму. Причини цього безпосередньо пов'язані з політикою та культурою пам'яті, які залишаються полем для дослідження у найближчому майбутньому.

Бібліографія:

- Dekomunizatsiia nazv naselenykh punktiv ta raioniv Ukrainy: pidstavy, protses, pidsumky [from Ukr.: Decommunization of names of settlements and districts: grounds, process, results]. (2017). *Ukrainskyi instytut natsionalnoi pam'iaty*, <http://www.memory.gov.ua/page/dekomunizatsiya-nazv-naselenikh-punktiv-ta-raioniv-ukraini-pidstavi-protses-pidsumki> (accessed 10 December 2019).
- Dekel-Chen, Jonathan. (2005). *Farming the Red Land: Jewish Agricultural Colonization and Local Soviet Power, 1924–1941*. New Haven: Yale University Press.
- Elektronnaya evrejskaya enciklopediya [from Rus.: Electronic Jewish encyclopedia]. (1988). Kalinindorf, <https://eleven.co.il/jews-of-russia/life-in-ussr/11932/> (accessed 6 December 2019).
- Elektronnaya evrejskaya enciklopediya [from Rus.: Electronic Jewish encyclopedia]. (1994). Rozen Dzhozef A., <https://eleven.co.il/jews-in-world/economy-industry/13556/> (accessed 26 September 2019).

- Fridman, Grigorii. Interview 46693. *Visual History Archive*. USC Shoah Foundation Institute. Accessed online at the United States Holocaust Memorial Museum on [Jan 25 2019].
- Gesin, Michael. (2003). *Holocaust: the reality of genocide in Southern Ukraine*. Ann Arbor: Mich. University Microfilms International.
- Gitelman, Zvi. (1988). *A Century of Ambivalence: The Jews of Russia and the Soviet Union 1881 to the Present*. New York: Schocken.
- Honigsman, Yakov. (1994). Kolektivizaciya, Holodomor i zanepad evrejs'kogo zemlerobstva v Ukraini [from Ukr.: Collectivization, famine and the decline of Jewish agriculture in Ukraine]. *Ukrayins'kij istorichnij zhurnal* [from Ukr.: Ukrainian historical journal] 2: 66–75.
- Homanyuk, Mykola (2017). Dekomunizatsiini modeli pereimenuvannia naselenykh punktiv Pivdnia Ukraini (na prykladi Khersonskoi oblasti) [from Ukr.: Decommunisation patterns of renaming settlements in the South of Ukraine (The case of Kherson region)]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriya "Heohrafichni nauky"* [from Ukr.: Scientific bulletin of Kherson State University. Series «Geographical sciences»] 6: 30–37.
- Kalinin, Mikhail & Smidovich, Petr. (1927). *O zemel'nom ustrojstve trudyashchih evreev v SSSR* [from Rus.: On the land system of working Jews in the USSR]. Moskva: OZET.
- Yad Vashem. (2019). Kalinindorf, Yad Vashem, <https://www.yadvashem.org/untoldstories/database/index.asp?cid=566> (accessed 5 December 2019).
- Kaparulin, Yurii (2018). Epistoliarna spadshchyna Illi Erenburha ta problema (ne)povernennia evakuiovanykh yevreiv Kalinindorfa (Kalininskoho) pislia Holokostu [from Ukr.: The epistolary heritage of Ilya Ehrenburg and the problem of (non)return of the evacuated Jews of Kalinindorf (Kalininske) after the Holocaust]. *Problemy istorii Holokostu: ukrainskyi vymir* [from Ukr.: Holocaust studies: a Ukrainian focus] 10: 189–204.
- Kaparulin, Yurii. (2019). Holokost yevreiv-ahraryiv Khersonshchyny [from Ukr.: The Holocaust among the agrarian Jews of Kherson region]. *Holokost i suchasnist* [from Ukr.: Holocaust and modernity] 1 (17): 31–47.
- Kostyrchenko, Genadii (2010). *Stalin protiv «kosmopolitov». Vlast' i evrejskaya intelligenciya v SSSR* [from Rus.: Stalin against the “cosmopolitans”. Power and Jewish egghead in the USSR]. Moskva: Rossijskaya politicheskaya enciklopediya.
- Kruglov, Alexandr, Umansky, Adriey & Schupak, Igor. (2016). *Holokost v Ukraine: Rejhskomissariat «Ukraina», Gubernatorstvo «Transnistriya»* [from Ukr.: Holocaust in Ukraine: reichskommissariat “Ukraine”, governorate “Transnistria”]. Dnipro: Ukrainskij institut izucheniya Holokosta “Tkuma”.
- Lower, Wendy. (2010). *Tvorennya nacists'koi imperii ta Holokost v Ukrayini*. Kyiv: Zovnishtorgvidav Ukrayini; Ukrayins'kij centr vivchennya istoriyi Holokostu.
- Melnyk, Oleksandr. (2004). Behind the frontlines: war, genocide and identity in the Kherson Region of Ukraine, 1941–1944. M. A. thesis. University of Alberta.
- Nepomniashchyi, Boris. (2004). *Kherson evrejskyi: trahedy i sudby* [from Rus.: Kherson Jewish: tragedies and destinies]. Kherson: Oldy-plius.
- Magocsi, Paul Robert & Petrovsky-Shtern, Yohanan. (2016). *Yevrei ta ukraintsi: tysiacholittia spivisnuvannia* [from Ukr.: Jews and Ukrainians: a millennium of co-existence]. Uzhhorod: Padiak V.
- Mitsel, Michail. (2012). «Poslednyaya glava»: *Agro-Dzhoint v gody Bol'shogo terrora* [from Rus.: “The final chapter”: Agro-Joint in the years of the Great Terror]. Kiev: Duh i Litera
- Orlyans'kij, Volodymyr. (2000). *Yevrei Ukrainy v 20–30-ti roky XX storichchia: sotsialno-politychnyi aspekt* [from Ukr.: Jews of Ukraine in the 20–30s of the twentieth century: socio-political aspect]. Zaporizhzhia: ZHTU.

- Orlova, Zaria & Ratner Izrail. (1993). *Iz istorii zaseleniia Khersonshchyny: Kratkyi spravochnyk* [from Rus.: From the history of the settlement of Kherson region: a quick reference]. Kherson.
- Pasik, Yakov. (2009). Kalinindorfskij evrejskij nacional'nyj rajon. Evreiskiye zemledelcheskiye kolonii Yuha Ukrainy i Kryma [from Rus.: Kalinindorf Jewish national district. Jewish agricultural colonies of the south of Ukraine and Crimea], <http://evkol.ucoz.com/kalinindorf.htm> (accessed 26 September 2019).
- Pasik, Yakov. (2015). Katastrofa evrejskogo krest'yanstva yuga Ukrainy i Kryma. Evreiskye zemledelcheskiye kolony Yuha Ukrainy i Kryma [from Rus.: The Holocaust of the Jewish peasantry of the south of Ukraine and Crimea], http://evkol.ucoz.com/colony_holocaust.htm (accessed 26 September 2019).
- Pasik, Yakov & Habad, Mikhail. (2009). Istoriya evrejskoj zemledel'cheskoj kolonii Malaya Sejdemenuha. Evreiskye zemledelcheskiye kolony yuha Ukrainy i Kryma [from Rus.: History of the Jewish agricultural colony Malaya Seydemenuha. Jewish agricultural colonies of the south of Ukraine and Crimea], http://evkol.ucoz.com/m_seydemenukha.htm (accessed 26 September 2019).
- Pasik, Yakov & Kaganovich, Albert. (2005). Istoriya evrejskoj zemledel'cheskoj kolonii L'vovo. Evreiskye zemledelcheskiye kolony yuha Ukrainy i Kryma [from Rus.: History of the Jewish agricultural colony of Lvovo. Jewish agricultural colonies of the south of Ukraine and Crimea], <http://evkol.ucoz.com/lvovo.htm> (accessed 26 September 2019).
- Records of the Jewish anti-fascist committee from the state archives of the Russian Federation (GARF) RG-22.028M, f. 8114, op. 1, d. 254, United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington, DC.
- Plokhii, Sergii. (2016). *Brama Yevropy. Istoriia Ukrainy vid skifskyykh voien do nezalezhnosti* [from Ukr.: The gates of Europe: a history of Ukraine]. Kharkiv: Knyzhkovyi klub.
- Rita, Rozenberg. Interview 43387. Visual history archive. USC Shoah Foundation Institute. Accessed online at the United States Holocaust Memorial Museum on [Jan 25 2019].
- Rodnoi kraj. (1919). *Novosti*, 13 fevralia.
- Shchukin, Volodymir & Pavlyuk Adriy. (2016). *Evrejskie zemledel'cheskie kolonii Hersonskoj gubernii (XIX-nachalo XX vv.): ocherki istorii* [from Ukr.: Jewish agricultural colonies of the Kherson province (XIX-beginning of the XX century): history essays]. Nikolaev: Izdatel' Shamraj P. N.
- Shklovskij, Viktor. (1990). *Sentimental'noe puteshestvie*. Moskva: Novosti.
- Shchukin, Volodymir. (2012). Trahycheskaia khronyka Kholokosta na zemliakh Nykolaevskoi oblasti [from Rus.: The tragic chronicle of the Holocaust in the lands of the Nikolaev region]. In *Sud'by evreev Nikolaevshchiny v period Velikoj Otechestvennoj vojny 1941–1945 gg.* [from Ukr.: Fates of Jews of Nikolaev region during the Great Patriotic War of 1941–1945], Gol'denberg, M. (red). Nikolaev: Izdatel' P. N. Shamraj, 48–86.
- Tron'ko, Petr (1982). *Istoriya gorodov i sel Ukrainskoj SSR* [from Rus.: History of cities and villages of the Ukrainian SSR]: V 26 t. *Hersonskaya oblast'*. (1982). Kiev: Glavnaya redakciya Ukrainskoj sovetskoy encikopedii.
- Wenger, Albert & Kakovkina, Olga. (2014). Evrejs'ka agrarna spil'nota Pivdnyia Ukrayiny: gospodars'ka ta sociokul'turna adaptaciya [from Ukr.: Jewish agricultural community of southern Ukraine: economic and socio-cultural adaptation]. V *Evrejs'ka nacional'na spil'nota v konteksti integracii ukraïns'kogo suspil'stva* [from Ukr.: Jewish national community in the context of integration of Ukrainian society], Podolsky, A. (red). Kyiv: IPIEND, 68–114.
- Yakubova, Larisa. (2004). Natsionalne administratyvno-terytorialne budivnytstvo v USRR (20-i – persha polovyna 30-kh rr. XX st.) [from Ukr.: National administrative-territorial construction in the USRR (20s-first half of the 1930s)]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky* [from Ukr.: Problems of Ukrainian history: facts, judgments, searches] 12: 176–224.

- Yakubova, Larisa. (2003). Politika agrarizacii evrejstva: social'ni ta ekonomichni naslidki (20-ti – pochatok 30-h rr. XX st.) [from Ukr.: The Politics of agrarianization of Jews: social and economic implications (1920s-early 1930s)]. *Problemy istorii Ukraini: fakty, sudzhennya, poshuky* [from Ukr.: Problems of Ukrainian history: facts, judgments, searches] 10: 178–208.
- Yahad-In Unum archives. Trip No. 48 UK. Witness No. 2183 UK; 2193 UK; 2215 UK.
- Zeltser, Arkadii. (2018). *Unwelcome memory: Holocaust monuments in the Soviet Union*. Jerusalem: Yad Vashem Publications
- Zhurba, Mykhailo & Dotsenko, Victor. (2005). *Shestikutna zirka nad polem: zhittya i smert' evrejs'kogo zemleoblashtuvannya v Ukrayiny (20–30-ti roki XX stolittya)* [from Ukr.: Six-pointed star above the field: the life and death of Jewish agriculture in Ukraine (20-30's of XX century)]. Kyiv: MP Lesya.
- Zlochinstva nimec'ko-fashists'kih zagarbnikov na Hersonshchini (dokumenti i materialy)* [from Rus.: Crimes of German fascist invaders in Kherson region (documents and materials)]. (1948). Herson: Naddnipyrians'ka pravda.